

PRIMA BUCOAVNĂ TIPĂRITĂ ÎN LIMBA ROMÂNĂ ȘI POSTERITATEA EI

Publicarea primei *Bucoavne* la sfârșitul secolului al XVII-lea marchează o etapă distinctă în dezvoltarea literaturii didactice românești. De dimensiuni reduse, cuprinzând 33 de file nenumerate, manualul a fost imprimat la Bălgrad, probabil în primele două luni ale anului 1699, întrucât tipărirea *Chiriadromionului* s-a desfășurat între 1 martie și 20 decembrie ale aceluiași an, după cum se precizează în epilog.

Activitatea editorială a lui Mihai Ișvanovici din acest centru transilvănean se deschide, așadar, printr-o lucrare aparent minoră, ce ar putea fi socotită un simplu exercițiu tipografic: *Bucoavnă ce are în sine deprinderea învățaturii copiilor la carte*¹. Numele tipografului este menționat pe foaia de titlu, iar cei care au fost „purtătorii de grija tipografiei” sunt „notareșul” Gheorghe Dăianul, împreună cu Raț Ișvan, din Chișfalud (Micești), „odorbirăul” Bălgradului.

Receptarea acestei cărți, destinată, prin excelență, formării deprinderii de a citi și a scrie, nu a fost lipsită de momente tensionate. Nu după multă vreme de la apariția sa, *Bucoavna* va fi incriminată de către teologii iezuiți, susceptibili față de prestația duplicitară a lui Atanasie Anghel, în condițiile în care acesta acceptase unirea cu biserica Romei. Într-o scrisoare din 14 martie 1701, Gabriel Kapi, superiorul misiunii de propagandă catolică din Transilvania, îl informa pe cardinalul Leopold Kollonich despre sesizarea episcopului armenilor uniți, Oxendius Verzireszki (Auxențiu Verzar), privitoare la numeroasele erori conținute „in libro alphabetica quem D. episcopus Athanasius edi curavit”². Absența adaosului *filioque* în *Simbolul* de la Niceea era socotită inacceptabilă de către misionarii catolici, care vor solicita înlocuirea cărților de acest fel, cerință stipulată și în cea de-a doua *Diplomă leopoldină*, din 19 martie 1701. Ca urmare, în „reversalul” semnat de Atanasie Anghel la Viena, în 7 aprilie 1701, în cadrul

¹ BRV, I, nr. 113, p. 369-370, IV, p. 209-210; Veress, I, nr. 263, p. 142-143; se mai păstrează două exemplare din această carte: primul, provenit din fondul Colegiului Reformat din Cluj, se află în Biblioteca Academiei, Filiala Cluj, iar cel de-al doilea exemplar, incomplet, în Biblioteca „Astra” din Sibiu, fiind coligat cu *Ceaslovețul* sibian din 1696; *Bucoavna* a fost reeditată în 1988, sub auspiciile Episcopiei Ortodoxe Române de la Alba-Iulia, sub îngrijirea unui colectiv format din Teodor Bodogae, Dumitru Călugăr, Mihai Gherman, Anton Goția (transcrierea textului), Eva Mârza și Iacob Mârza.

² Nicolaus Nilles, *Symbolae ad illustrandam historiam ecclesiae orientalis in terris coronae S. Stephani*, (Eniponte, 1885, p. 263.

procesului informativ canonic, în articolul 4, pe care îl redăm în traducere din latină, se specifica: „Promit în mod solemn că voi distribui preoților și laicilor mei catehismul dreptei credințe în limba română, care va fi imprimat cu cheltuiala eminentului domn cardinal, iar pe cele de până acum, tipărite cu erori, fie ale schismaticilor, fie ale ereticilor, le voi cere înapoi de la cler și de la mulțimea laică și în locul lor le voi împărți gratis pe cele nou tipărite în dreapta credință. Mai mult, din celelalte cărți tipărite și răspândite voi șterge erorile schismatice sau eretice care s-au strecurat prin ignoranța noastră sau prin schismă. Cele care se vor tipări după aceea în tipografia noastră vor fi date teologului meu spre cenzură și nici o carte nu va mai fi imprimată fără știrea și aprobarea sa expresă”³. Sunt vizate, în vederea epurării, atât catehismele calvine din 1642, 1648 și 1656, cât și *Bucoavna* din 1699, interdicție care ar putea explica numărul mic de exemplare care s-au păstrat. În același timp, însă, micul manual putea fi supus perisabilității tocmai datorită uzului didactic.

Una dintre primele referințe asupra *Bucoavnei* îi aparține lui Grigore Silași, din 1883, care arată că tipăritura a fost „destinată totodată și pentru cei ce se prepară la statul preuțesc”⁴. La fel ca în cazul *Chiriadromionului*, N. Iorga are o perspectivă deformată asupra *Bucoavnei*, pe care o califică drept o lucrare de propagandă calvină⁵ sau catolică, având menirea „de a strecura în mintea copiilor dogma cea nouă”⁶. Verdictul istoricului, dat în necunoștință de cauză, va provoca o replică din partea unui exeget al cărților didactice, Onisifor Ghibu⁷, care socotește micul abecedar a fi de inspirație curat ortodoxă, fără „nici un picur de doctrină catolică”. Nu putem ignora însă faptul că prezența insolită a *Simbolului atanasian* constituia, totuși, o concesie indirectă făcută bisericii occidentale.

Modelul acestei cărți de citire l-a constituit *Gramatica slavonă*, scoasă la Snagov, în 1697, o reeditare a cunoscutei lucrări a ucraineanului Meletie Smotrițki (Maxym Meletij Smotryckyj), tipărită la Evie, în 1619, reeditată în 1648⁸. Manualul pe care îl publicase Antim Ivireanul, și la tipărirea căruia participase, în mod cert, și ucenicul său, Mihai Ișvanovici, avea să-l influențeze pe acesta din urmă în alcătuirea primei secțiuni a *Bucoavnei*, cu un caracter lingvistic descriptiv.

³ *Ibidem*, p. 283; cf. și George Popoviciu, *Unirea românilor din Transilvania cu biserica romano-catolică sub împăratul Leopold I*, Lugoj, 1901, p. 155; Zenovie Păclișanu, *Istoria Bisericii Române Unite*, în „Bună Vestire”, Roma, XV, 1976, nr. 1–2, p. 63–64; Andreas Freyberger, *Relatare istorică despre unirea bisericii românești cu biserica Romei*. Ediție de I. Chindriș, Cluj, 1996, p. 134–135; I. Dumitriu-Snagov, *Românii în arhivele Romei (Secolul XVIII)*, ed. a II-a, Cluj, 1999, p. 91.

⁴ Grigoriu Silași, *Abecedariu românesc din secolul XVII*, în „Amicul familiei”, VII, nr. 9, 1/13 mai 1883, p. 81–82 (republicat în „Transilvania”, XIV, nr. 8–9, 1-15 mai 1883, p. 74–75).

⁵ N. Iorga, *Istoria românilor din Ardeal și Ungaria*, vol. II, București, 1915, p. 87.

⁶ *Idem*, *Istoria literaturii românești*, vol. II, București, 1926, p. 79.

⁷ *Din istoria literaturii didactice*, în AAR, Mem. Secț. Lit., seria II, tom. XXXVIII, 1916, p. 10-12; *idem*, *Din istoria literaturii didactice românești*, București, 1975, p. 32–41, 247–250.

⁸ D. Strungaru, *Gramatica lui Smotrițki și prima gramatică românească*, în „Romanoslavica”, IV, 1960, p. 289–307.

În funcție de terminologia utilizată, este posibil ca și alte bucoavne, redactate în slavonă, să-l fi inspirat pe Iștvanovici în conceperea acestei lucrări de uz didactic. Există ipoteza că el ar fi pregătit editarea *Bucoavnei*, cel puțin ca proiect, încă din perioada șederii în Țara Românească, unde a cunoscut eventuale izvoare⁹.

Cel dintâi abecedar publicat în limba română cuprinde, în prima parte, un inventar al alfabetului (*slovele glavizne*, adică literele majuscule, și *slovele mai mici*), al sistemului fonetic, în care sunt descrise vocalele (*glasnicele*), diftongii (*diftonghii*) și consoanele (*neglasnicele*), urmate de exerciții de silabație, explicarea unor cuvinte abreviate prin suprascriere, prezentarea semnelor diacritice și a accentelor (*prosodiile*), precum și a semnelor de punctuație (*stročnae*), transcrise după terminologia slavonă: virgula (*zapetae*), două puncte (*dvoe točie*), punctul (*točka*), punctul de sus (*ediničnae*), semnul întrebării (*voprosnae*), semnul exclamării (*udivnae*), apostroful și paranteza rotundă (*olojnae*). Cea de-a doua parte conține o mică antologie de texte cu un caracter catihetic și dogmatic: *Rugăciunea când va să înceapă copilul a învăța*, *Rugăciunea dimineții* (în care sunt incluse *Împărate ceresc*, *Sf. Treime*, *Rugăciunea domnească* și molitva *Din somn sculându-mă*), apoi *Simbolul credinței*, atât sub forma celui niceeano-constantinopolitan (*Crezul*) admis în biserica ortodoxă, cât și a celui atanasian, utilizat în biserica apuseană. Tot în această secțiune sunt expuse succint principiile dogmei creștine, începând cu *Decalogul* și cu cele șase precepte privitoare la desăvârșirea evanghelică, urmate de întrebări și răspunsuri, concepute în spiritul tradiției ortodoxe despre Sfintele Taine. În final, sunt enunțate virtuțile religioase și cardinale, „darurile” și „rodurile” Sfântului Duh, faptele îndurării trupești și sufletești, păcatele de căpetenie și „facerile de bine” morale, constituind, astfel, un mic îndreptar de edificare spirituală. Primul text aplicativ inserat, *Rugăciunea când va să înceapă copilul a învăța*, este o compunere originală sau o traducere a lui Iștvanovici după un model slavon. Pentru *Rugăciunea dimineții* s-a prelucrat o versiune aflată în uz, în cadrul slujbelor obștești, având asemănări cu cea cuprinsă în *Ceaslovețul* din 1686 sau în cel sibian, din 1696¹⁰, după cum deducem din următorul paralelism:

Ceas. B.

După ce m-am sculat din somn, bine-ți mulțămesc Troiță, întru tot Sfântă, că pentru bunătățile Tale ceale multe și îndelungată răbdare nu Te mâniiaș pre mine, păcătosul și lenevosul, nice mă piarduș cu fărădelegile

Buc.

Din somn sculându-mă, mulțămescu-ți, Preasfântă Troiță, că pentru multă bunătatea și îndelungă răbdarea Ta nu Te-ai mâniat pre mine, păcătosul și lenevosul, nice m-ai pierdut cu fărădelegile mele. Ce, după obiceiul cel

⁹ Onisifor Ghibu, *Din istoria literaturii didactice românești*, ed. cit., p. 33.

¹⁰ Vezi și Alin Mihai Gherman, Eva Mârza, *Studiu filologic*, în *Bucoavna* (Bălgrad, 1699). Ediție critică tipărită din inițiativa și cu binecuvântarea P. S. Emilian, episcop de Alba-Iulia, Alba-Iulia, 1988, p. 84–86.

meale. Ce, după obiceiul cel iubitor de oameni și întru părăsire zăcând eu, mă ridicăși ca să mânece și cu slavă să măresc ținearea ta cea nebiruită. Și acum, Biruitoriule, luminează-mi ochii cugetului, deșchide-m rostul ca să mă învăț cuvintelor Tale și să înțeleg porâncile Tale și să fac voia Ta și să Te laud întru mărturisire și să cânt Preasfânt numelui Tău, al Părintelui și al Fiului și a Duhului Sfânt, acum și pururea și în veacii veacilor. Amin.

(f. 3^r – 4^v)

iubitoriu de oameni, m-ai rădicat pre mine, carele zăceam întru dăznădăjduire, ca să mânece și să măresc stăpânirea Ta cea nebiruită. Și acuma, Stăpâne, Dumnezăule Preasfinte, luminează-mi ochii gândului și-mi deșchide gura ca să mă învăț cuvintelor Tale și să cunosc poruncile Tale și să fac voia Ta și să Te cânt întru mărturisirea inimii și să cânt Preasfânt numele Tău, al Tatălui și al Fiului și al Duhului Sfânt, acum și pururea și în veacii veacilor. Amin.

(f. 9^v – 10^r)

Unele diferențieri se mențin însă și în cazul comparării cu *Ceaslovul* tipărit la Târgoviște, în 1715, cu care s-au găsit mai multe puncte comune¹¹. La fel ca în alte porțiuni ale *Bucoavnei* sau ca în *Chiriadromion*, tipograful „literat” a supus textele editate unor modificări de ordin lingvistic, schimbând deseori „fața cuvântului”.

Includerea în *Bucoavnă* a *Simbolului credinței* comportă o analiză mai detaliată. S-a opinat că textul *Crezului* (*Credeul*) ar fi reprodus după *Liturghierul* lui Teodosie, din 1680¹². Observăm însă, în ediția respectivă, că în cadrul liturghiei Sf. Ioan Gură de Aur, după rugăciunea Sf. Daruri, este anunțată, în românește, *Mărturiia credinței*, dar textul propriu-zis este redactat în slavonă¹³. Introducerea în cult a versiunii românești a *Simbolului niceeano-constantinopolitan*, în a doua jumătate a secolului al XVII-lea, va marca un stadiu avansat în naționalizarea serviciului divin. Cele două variante ale *Crezului* din secolul anterior, aparținând lui Coresi – prima reprodusă în *Catehismul* din 1560, în *Liturghierul* din 1570 și în *Evangelhia cu învățătură* din 1581, iar a doua în *Molitvenicul rumânesc* din 1567–1568 –, nu au avut, sub aspect sacramental, un ecou deosebit. Abia în timpul mitropolitului Ștefan I al Ungrovalahiei, textul *Simbolului credinței* este tradus din nou în limba română, în jurul anului 1657¹⁴. Urmașul său, Teodosie, va rosti, la hirotonirea sa, în 21 mai 1669, o nouă versiune a *Crezului*, preluată de toți arhieriei care i-au succedat, până în anul 1703¹⁵.

Pentru a stabili raporturile de filiație ale textului reprodus în *Bucoavna* din 1699, având titlul *Mărturisirea pravoslavnicii credință dată într-aceasta chip la întâiul în Necheia săbor a toată lumea și al doilea în Țarigrad*, vom întreprinde o comparație mai amplă între principalele variante ale *Crezului*, datând din a doua jumătate a secolului al XVI-lea până la începutul secolului al XVIII-lea. Ne vom

¹¹ Cf. *ibidem*, p. 86.

¹² Cf. Teodor Bodogae, *Dimensiunea spiritual-religioasă a Bucoavnei de la 1699*, în *Bucoavnă*, ed. cit., p. 58.

¹³ *Liturghie*, București, 1680, f. 29^r–29^v.

¹⁴ Violeta Barbu, *Preliminarii la studiul naționalizării serviciului divin: principalele versiuni românești ale Simbolului credinței (1650–1713)*, în LR, XL, 1991, nr. 1–2, p. 29.

¹⁵ Cf. *Mitropolia Ungro-Valahiei. Condica sfântă*. Editată de Ghenadie Craioveanu (Enăceanu), vol. I, București, 1886, p. 27–30.

referi, în tabloul corespondențelor de mai jos, la *Catehismul* lui Coresi (CCat.), *Molitvenicul* lui Coresi (CM), *Slujebnicul slavo-greco-român* al mitropolitului Ștefan I al Ungrovlahiei (ms. rom. BAR 1790), versiunea lui Teodosie, din 1669, *Ceaslovețul* de la Bălgrad, din 1686 (Ceas. B.), *Bucoavna* din 1699 (Buc.), versiunea lui Antim, din 1705 (Vers. Antim), *Molitvenicul* cu *Liturghie* de la Râmnic, din 1706 (Lit. 1706), versiunea lui Ioasaf, din 1708 (Vers. Ioasaf – versiunile netipărite au fost redată după *Condica sfântă*), precum și la *Liturghierul* apărut la Târgoviște, în 1713 (Lit. 1713):

Tatăl putearnicul (CCat.) – *Tatăl atotțiitoriu* (CM, Buc., Lit. 1706, Vers. Ioasaf, Lit. 1713) – *Părintele atotțiitoriu* (Ms. rom. BAR 1790, Vers. Antim) – *Părintele atoatețiitoriu* (Ceas. B.);
făcătoriu (CCat., CM, Ms. rom. BAR 1790, Ceas. B., Buc., Vers. Antim, Lit. 1706, Vers. Ioasaf, Lit. 1713) – *carele au făcut* (Vers. Teodosie);
ce au născut dinioară (CCat.) – *unul născutul* (CM) – *unul născut* (Ms. rom. BAR 1790, Vers. Teodosie, Ceas. B., Buc., Vers. Antim, Lit. 1706, Vers. Ioasaf, Lit. 1713);
derept (CCat.) – *adeverit* (CM, Vers. Teodosie) – *adevărat* (Ms. rom. BAR 1790, Ceas. B., Buc., Vers. Antim, Lit. 1706, Vers. Ioasaf, Lit. 1713);
unul cu Tatăl (CCat.) – *întru o fire cu Tatăl* (CM) – *de o ființă cu Părintele* (Ms. rom. 1790, Vers. Antim) – *într-o fire cu Tatăl* (Vers. Teodosie, Ceas. B.) – *de o ființă cu Tatăl* (Buc., Lit. 1706, Vers. Ioasaf, Lit. 1713);
ispășenie (CCat., CM) – *mântuire* (Ms. rom. BAR 1790, Vers. Antim, Lit. 1706, Vers. Ioasaf, Lit. 1713) – *spesenie* (Vers. Teodosie) – *spășenie* (Ceas. B.) – *mântuirea* (Buc.);
venit-au (CCat.) – *deștinse* (CM) – *se-au pogorit* (Vers. Teodosie) – *s-au pogorât* (Ms. rom. BAR 1790, Ceas. B., Buc., Vers. Antim, Lit. 1706, Vers. Ioasaf, Lit. 1713);
au născut (CCat.) – *se împeliță* (CM) – *s-au intrupat* (Ms. rom. BAR 1790, Vers. Teodosie, Buc., Vers. Antim, Lit. 1706, Vers. Ioasaf, Lit. 1713) – *s-au împelițat* (Ceas. B.);
om fu (CCat.) – *omeni-se* (CM) – *s-au omenit* (Ms. rom. BAR 1790, Ceas. B., Vers. Antim) – *se-au făcut om* (Vers. Teodosie) – *s-au făcut om* (Buc., Lit. 1706, Vers. Ioasaf, Lit. 1713);
chinuit (CCat., CM, Ceas. B.) – *se-au muncit* (Vers. Teodosie) – *au pătimit* (Ms. rom. BAR 1790, Buc., Vers. Antim, Lit. 1706, Vers. Ioasaf, Lit. 1713);
îngrupat (CCat., CM) – *s-au îngropat* (Ms. rom. BAR 1790, Buc., Vers. Antim, Lit. 1706, Vers. Ioasaf, Lit. 1713) – *se-au îngropat* (Vers. Teodosie) – *îngropat* (Ceas. B.);
învis (CCat., CM) – *au învis* (Ms. rom. BAR 1790, Vers. Teodosie) – *s-au învis* (Ceas. B.) – *au înviiat* (Buc., Vers. Antim, Lit. 1706, Vers. Ioasaf, Lit. 1713);
vine (CCat.) – *iase* (CM, Vers. Teodosie, Ceas. B., Lit. 1713) – *purceade* (Ms. rom. BAR 1790, Buc., Vers. Antim, Lit. 1706, Vers. Ioasaf);
să ne închinăm și să slăvim (CCat., CM) – *easte închinat și slăvit* (Ms. rom. BAR 1790, Buc., Vers. Antim, Lit. 1706, Vers. Ioasaf, Lit. 1713) – *să închină și să măreaște* (Vers. Teodosie) – *închinat și slăvit* (Ceas. B.);
sculatul (CCat.) – *scularea* (CM) – *înviiarea* (Ms. rom. BAR 1790, Vers. Teodosie, Ceas. B., Buc., Vers. Antim, Lit. 1706, Vers. Ioasaf, Lit. 1713).

Comparând echivalențele lexicale din cele zece versiuni constatăm, mai întâi, o anumită continuitate, existând câteva concordante între variantele lui Coresi și cele utilizate în secolul următor. Varianta *Crezului* din *Ceaslovețul* lui Zoba, de pildă, prezintă câteva similitudini cu cea din *Molitvenicul* (circa 1567–1568), ceea ce probează circulația variantei coresiene, timp de mai bine de un secol, în cercurile ecleziastice transilvănene. Versiunea lui Teodosie, care face o notă discordantă prin

preferința pentru formele analitice, deși agreată de către ierarhii bisericilor ortodoxe, a rămas, totuși, izolată, nefiind difuzată prin intermediul copiilor manuscrise sau al tipăriturilor. În schimb, versiunea mitropolitului Ștefan a avut o rezonanță mai largă, fiind preluată, la începutul secolului al XVII-lea, și de Antim Ivireanul.

Nu am luat ca termen de comparație și alte versiuni ale *Crezului* din secolul al XVII-lea¹⁶, tocmai datorită răspândirii lor relativ restrânse. Unele soluții singulare de traducere, propuse, de exemplu, de Radu Greceanu în *Pravoslavnică mărturisire*, din 1691, au rămas aproape necunoscute, cu toată prestanța, sub raport dogmatic, a cărții: *tuturor celor văzute și celor nevăzute* în loc de *văzutele tuturor și nevăzutele*, ca în majoritatea celorlalte versiuni, *a uniusii cu Tatăl* în loc de *de o ființă cu Tatăl*, *este șazătoriu de-a dreapta Tatălui* în loc de *șade de-a dreapta Tatălui*, *celui viitoriu* în loc de *ce va să fie*.

În acest context, varianta redactată de Mihai Iștvanovici apare ca o sinteză a soluțiilor anterioare de traducere a *Crezului*. Este preferată, de pildă, sintagma denominativă a divinității din cea de-a doua variantă coresiană (*Tatăl atotțiitoriu*), ca și alte expresii consacrate deja, cărora le-a adăugat mai multe formulări din varianta alcătuită de mitropolitul Ștefan I al Ungrovlahiei (*de o ființă, mântuire, au pătimit, purceade*). Unele forme fuseseră propuse atât în versiunea lui Ștefan, cât și în aceea a lui Teodosie (*s-au pogorât, s-au întrupat, s-au îngropat*), mai puțin doar în varianta celui din urmă (*s-au făcut om*). Iștvanovici renunță, de asemenea, la formele sigmatice ale verbului *învie*, folosite până atunci, în favoarea formei evolute, asigmatice, a perfectului compus (*au înviat*).

Textul inclus în *Bucoavna* din 1699 a cunoscut o anumită audiență, fiind preluat, fără modificări esențiale, în *Molitvenicul cu Liturghie*, scos tot de Iștvanovici, la Râmnic, în 1706. Față de ediția bălgrădeană, sunt operate câteva mici schimbări: *a noastră mântuire* în loc de *mântuirea noastră*, *ceriuri* în loc de *ceriu*, *dreapta* în loc de *dreapta*, *cela ce împreună cu Tatăl* în loc de *cela ce cu Tatăl*, *ce va să fie* în loc de *celuia ce va să fie*. În ultima variantă, *Crezul* va fi rostit întocmai și de Ioasaf, în 1708, la hirotonirea sa ca episcop de Buzău. Antim însuși va adopta această variantă, diferită puțin de aceea rostită la hirotonirea sa, în 1705, publicând-o în *Liturghierul* de la Târgoviște, din 1713, cu o singură modificare: *purceade* a fost înlocuit cu *iase*. Se infirmă deci ideea susținută de Ghenadie Enăceanu, cu prilejul editării *Condiciei sfinte a Mitropoliei Ungrovlahiei*, care supralicitase originalitatea versiunii lui Antim, socotită mai apropiată de textul grecesc, precum și notorietatea acesteia în biserica ortodoxă. În 1708, Ioasaf ar fi rostit, de pildă, simbolul după o versiune care se datora lui Antim și, mai ales, lui Damaschin¹⁷. Investigația de față a dovedit însă că perfectarea textului *Crezului* i-a aparținut lui Iștvanovici, acțiune inițiată prin publicarea *Bucoavnei*, în 1699, și definitivată o dată cu tipărirea *Liturghierului* din 1706.

¹⁶ Vezi Violeta Barbu, *loc. cit.*, p. 30.

¹⁷ *Condica sfântă*, p. 108.

Față de *Simbolul de la Niceea*, reprodus în varianta ortodoxă, *Simbolul atanasian*, redat, în continuare, în *Bucoavnă*, pare a fi expresia unui compromis pe care Iștvanovici a acceptat să-l facă, determinat de convulsiile religioase de la sfârșitul secolului al XVII-lea. Transpunerea *Simbolului credinței* și în versiunea atanasiană (*Quicumque vult*), pe baza dogmei purcederii Duhului Sfânt și de la Fiul, făcea parte, probabil, dintre strategiile pe care Atanasie Anghel le adoptase în acele momente de cumpănă. Iștvanovici corectează însă varianta acestui simbol. Cu tot accentul pus asupra egalității celor trei persoane ale trinității, este eludat, în unele porțiuni, adaosul *filioque*: *Duhul Sfânt, de la Părintele nefăcut, nezidit, nice născut, ce purcezătoriu* (f. 13^r). Datorită acestor inconsecvențe doctrinare, *Bucoavna* din 1699 a fost supusă de către misionarii catolici unei severe cenzuri, pasajele incriminate fiind reformulate cu prilejul reeditării din 1744.

O altă versiune în limba română a *Simbolului atanasian* fusese reprodusă, parțial, în a doua jumătate a secolului al XVI-lea, la sfârșitul *Psaltirii Scheiene*. Titlul sub care este redat textul din *Bucoavnă* (*Simvolî Preoštennago Athanasie, patriarha Aleksandriiskago*) trimite la un original slavon. De altfel, o versiune redactată în limba slavonă se află și în *Slujebnicul* mitropolitului Ștefan, în cadrul liturghiei Sf. Ioan Gură de Aur¹⁸.

Paragraful următor din *Bucoavnă* cuprinde *Decalogul*, reprodus potrivit redacțiilor din *Vechiul Testament* (*Iș 20, 2–17, Dt 5, 6–21*). Sursele textului celor zece porunci nu sunt însă *Biblia* de la București, din 1688, nici *Pravoslavnică mărturisire*, apărută la Buzău, în 1691, după cum s-a susținut¹⁹. Studiul comparativ ne-a relevat cele mai numeroase elemente de convergență cu *Scutul Catechizmului*, tipărit la Bălgrad, în 1656. Vom trece în revistă câteva fragmente din textele corespunzătoare ale *Decalogului*²⁰:

Porunca dintâi [...] să n-aibi tu dumnezăi streini înaintea mea (Buc.); cf. *să nu aibi tu înaintea mea alți domnedzei striini* (PO); *să n-aibi tu dumnezăi streini înaintea mea* (S. Cat.); *să nu fie ție alți dumnezei afară de mine* (BB); *să nu-ți fie ție dumnezei alții fără de mine* (Pr. M).

A doao poruncă. Nice-ți face ție chip cioplit, nice să închipuiești pre chipul celora ce-s sus în ceriu [...] Dumnezău răvnitoriu [...] până la a treia și a patru sămânță [...] țân poruncile Meale (Buc.); cf. *Nu face ție chip cioplit pre atării față, cine-s sus în cer [...] Domnedzeu putearnic, stătătoriu de alean [...] până în al treile și în al patrul văr [...] țin poruncile Meale* (PO); *Nici-ți face ție chip cioplit, nici să închipuiești pre chipul celora ce-s sus în ceriu [...] Dumnezău cu băsău [...] până la a treia și a patra sămânță [...] țân poruncile Meale* (S. Cat.); *Să nu faci ție chip cioplit, nice la toată asămănarea den câte sânt în ceriu sus [...] Dumnezău răvnitoriu [...] până al treilea și al patrulea neam celor ce păzăscu poruncile Meale* (BB); *Să nu faci ție idol, nici a toată asămănarea câte-s în ceriu sus* (Pr. M).

¹⁸ Violeta Barbu, *loc. cit.*, p. 31.

¹⁹ T. Bodogae, *loc. cit.*, p. 60.

²⁰ Textele comparate: *Bucoavnă* (Buc.), f. 15^r–17^r; *Palia de la Orăștie* (PO), p. 244–245; *Scutul Catechizmului* (S. Cat.), p. 44–45; *Biblia de la București* (BB), p. 53; *Pravoslavnică mărturisire* (Pr. M), p. 187–209.

A treia poruncă [...] că nu-l va lăsa Domnul necercat oricine va lua numele Lui în deșert (Buc.); cf. că nu va lăsa Domnul nevinovat pre acela cine numele Lui de fiete-l ia (PO); că nu-l va lăsa Domnul necercat varecine va lua numele Lui în deșert (S. Cat.); că nu va curăți Domnul pre cela ce va lua numele Lui în deșert (BB); că nu va curăți Domnul pre cela ce va lua numele Lui în deșert (Pr. M).

A patra poruncă [...] și-ți isprăveaște tot lucrul tău (Buc.); cf. și tot lucrul obârșăște (PO); și-ți isprăveaște tot lucrul tău (S. Cat.); și vei face toate lucrurile tale (BB, Pr. M).

A nooa poruncă. Nu grăi mărturie strâmbă spre priiatinul tău (Buc.); cf. Nu fii mărturie strâmbă în aleanul priiatnicului tău (PO); Nu grăi mărturie strâmbă spre priiatinul tău (S. Cat.); Să nu mărturisești pre minciuni asupra vecinului tău mărturie mencinoasă (BB); Să nu mărturisești minciuni împotriva de aproapelui tău mărturie mîncinoasă (Pr. M).

A zecea poruncă. Nu pohti casa priiatinului tău, nice muiarea lui, nice sluga lui, nice slujnica lui, nice boul lui, nice asinul lui, nice nimica ce easte a priiatinului tău (Buc.); cf. Nu pohti casa priiatnicului tău, să nu pohtești vecinului tău nice muiara-i, nice sluga-i, nice slujnica-i, nice boul, nice asinul, neci nemică ce-i a lui (PO); Nu pohti casa priiatinului tău, nice muiarea lui, nece sluga lui, nece slujnica lui, nice boul lui, nice asinul lui, nece nemică ce easte a priiatinului tău (S. Cat.); Să nu pohtești muiarea aproapelui tău, să nu pohtești casa vecinului tău, nice țarina lui, nice sluga lui, nice pre slujnica lui, nice boul lui, nice înjugătoriul lui, nice a tot dobitocul lui, nice câte sânt aproapelui tău (BB); Să nu pohtești muiarea vecinului tău, să nu pohtești casa vecinului tău, nici țarina lui, nici sluga lui, nici slujnica lui, nici boul lui, nici înjugătoriul lui, nice câte sânt ale vecinului tău (Pr. M).

Observăm că versiunea *Decalogului* din *Bucoavnă* diferă substanțial de pasajele din *Biblia* de la București și din *Mărturisirea Ortodoxă*, la fel cum este îndepărtată, pe de altă parte, de varianta din *Catehismul* din 1560 și din *Evanghelia cu învățătură* din 1581. Există, în schimb, unele similitudini cu porțiunile corespunzătoare din *Palia* de la Orăștie, precum și un număr covârșitor de identități cu *Scutul Catechizmușului*. Pe lângă câteva mici diferențe fonetice, în textele respective din 1656 și 1699 se întâlnește numai o singură discordanță notabilă de ordin lexical: sintagma *Dumnezău cu bășău*, din *Porunca a doua*, este înlocuită de Iștvanovici prin *Dumnezău râvnitoriu*, o formă preluată din *Biblia* de la București. De asemenea, în paragraful următor, în locul pronumelui nehotărât *varecine* este preferat *oricine*. Editorul a apelat, deci, aproape fără rezerve, la catehismul de inspirație calvină sau la o variantă a *Decalogului* care circula în tradiția locală. Tipăritura de la Bălgrad, din 1656, relua, de altfel, într-o configurație acceptată de ortodocși, cele zece precepte ale dogmei creștine. Protestanții adoptaseră o formă diferită a *Decalogului*, potrivit redacției catolice, constând în reunirea primelor două porunci, precum și detașarea în cadrul celei de-a noua porunci a interdicției referitoare la râvnirea femeii aproapelui²¹.

Neelucidată a rămas și proveniența pasajelor privitoare la desăvârșirea evanghelică²², cu toate că se fac trimiteri în text la capitolul 5 al *Evangheliei de la Matei*. Apropierile de *Noul Testament* de la Bălgrad sau de *Biblia* de la București

²¹ Vezi și Ion Gheție, Al. Mareș, *Originile scrisului în limba română*, București, 1985, p. 254.

²² T. Bodogae, *loc. cit.*, p. 60.

sunt, într-adevăr, mai puțin evidente, întrucât Iștvanovici urmează îndeaproape textul *Evangheliei* de la Snagov, din 1697, editată de mentorul său, Antim Ivireanul. Vom ilustra, printr-o paralelă, această filiație:

NT	BB	Ev. S.	Buc.
<p>Auzit-aș că fu zis: „Ochiu drept ochiu și dinte pentru dinte”. Iară Eu zic voao: Nu vă potrivireș răului cu rău, ce, să te-are lovi cineva preste fața obrazului de-a dreapta, întoarce lui și ceaalaltă. Și, cine va vrea să să părăscă cu tine și veșmântul tău să ia, lasă și cel desupra. Și, să te-are silii cineva o milă de loc, pasă cu el doao. Cine ceare de la tine dă-i, și cine ce va să să împrumuteaze de la tine nu te întoarce.</p> <p style="text-align: right;">(f. 7^v)</p>	<p>Auzit-ași că s-au zis: „Ochiu drept ochiu și dinte pentru dinte”. Iară Eu zic voao: Nu vă împotrivi-reși răului, ce, cel ce-ț va da palmă preste falca ta cea dreaptă, întoarce lui și ceaalaltă. Și celui ce va să să părăscă cu tine și veșmântul tău să ia, lasă lui și îmbrăcăminte. Și, care te va podvodări o milă de loc, pasă cu el doao. Celui ce ceare de la tine dă-i, și cela ce va să să împrumuteaze de la tine să nu te întorci.</p> <p style="text-align: right;">(p. 754a)</p>	<p>Auzit-ași că s-au zis: „Ochiu pentru ochiu și dinte pentru dinte”. Iară Eu grăiescu voao: Să nu vă puneți împotriva răului, ce, de te va lovi cineva preste fața obrazului cea dreaptă, întoarce lui și ceaalaltă. Și celuia ce va să să judece cu tine și să-ți ia haina ta, lasă-i lui și cămașa. Și, de te va lua cineva cu de-a sila spre o milă de loc, mergi cu dânsul doao. Celuia ce ceare la tine dă-i, și celuia ce va să să împrumuteaze de la tine nu întoarce.</p> <p style="text-align: right;">(f. 23^v)</p>	<p>Zis-au fost celor de demult: „Ochiu pentru ochiu și dinte pentru dinte”. Iară Eu grăiescu voao: Să nu vă puneți împotriva răului, ce, de te va lovi cineva preste fața obrazului cea dreaptă, întoarce lui și ceaalaltă. Și celuia ce va să să giudece cu tine și să-ți ia haina ta, lasă-i lui și cămașa. Și, de te va lua cineva cu de-a sila spre o milă de loc, mergi cu dânsul doao. Celuia ce ceare la tine dă-i, și celuia ce va să să împrumutează de la tine nu întoarce.</p> <p style="text-align: right;">(f. 18^v – 19^r)</p>

Capitolul cel mai extins al *Bucoavnei*, consacrat prezentării sintetice, sub formă de întrebări și răspunsuri, a Sf. Taine, este o prelucrare, destul de liberă, după *Pravoslavnică mărturisire*, apărută la Buzău, în 1691²³. Există însă ipoteza că textul corespunzător al primei ediții a traducerii în română a *Mărturisirii ortodoxe* nu a stat la baza alcătuirii *Bucoavnei*, ci o altă traducere sau o prelucrare dintr-o bucoavnă slavonă, folosită ca izvor principal²⁴. Cert este că Iștvanovici s-a ghidat în redactarea acestei secțiuni după lucrarea lui Petru Movilă, *Mărturisirea ortodoxă*, scrisă în 1640, dezbătută la sinodul de la Iași, din 1642, și adoptată apoi ca lucrare normativă a Bisericii Ortodoxe. Deosebirile față de opera de referință, cu un caracter erudit și comentarii analitice mult mai largite, pot fi datorate utilizării unei versiuni prescurtate, de tipul celei tipărite de Petru Movilă, la Kiev, în 1645, sau, mai târziu, a celui *Catehisis sau în scurt pravoslavnică mărturie a legii creștinești*, apărut la Iași, în 1777.

Unele similitudini cu textul *Evangheliei* din 1697 sunt identificabile și în citatele biblice din acest capitol, după cum reiese din următoarea paralelă:

²³ *Ibidem*, p. 63-65.

²⁴ A. M. Gherman, E. Mârza, *loc. cit.*, p. 88.

NT	BB	Ev. S	Buc.
Ce unul den voinicii cu sulița în coastele Lui împunse și atunceaș ieși sânge și apă. (f. 131 ^v)	Ce unul den slujitori cu fuștele coasta Lui împunse și îndată ieși sânge și apă. (p. 829b)	Ce unul din slujitori cu sulița coastele Lui au împuns și îndatăși au ieșit sânge și apă. (f. 127 ^r a)	Că unul din slujitori cu sulița coastele Lui au împuns și îndată au ieșit sânge și apă. (f. 24 ^v)

Pornind de la citatele scripturale folosite în cuprinsul *Bucoavnei*, suntem înclinați să-l acredităm pe Iștvanovici, la fel ca în cazul *Chiriadromionului*, ca editor cu reale disponibilități, capabil să prelucreze substanțial, într-un timp relativ scurt, diverse tâlmăciri mai vechi și să realizeze, astfel, versiuni îmbunătățite ale unor texte religioase sau didactice.

Este posibil ca *Bucoavna* apărută în 1699 să fi fost multiplicată, prin copiere, în deceniile următoare, în scopuri didactice. Cele două exemplare care s-au păstrat din această carte dovedesc utilizarea intensivă a primului abecedar tipărit în limba română. Aceste cerințe au determinat reeditarea *Bucoavnei*, în 1744, la Cluj, „cu tiparul cinstiții Academii”. Cel care a scos cartea în tipografia Colegiului Iezuit este Mihai Becicherechi (Beckskereki), bănățean de origine, care activa la Cluj din 1740²⁵. Acesta va lucra, în continuare, la oficina seminarului din Oradea, iar în 1755 va fi chemat de episcopul Petru Pavel Aron la tipografia din Blaj.

În privința *Bucoavnei* din 1744, a trecut aproape neobservat faptul că în acest an au fost imprimate la Cluj două ediții. În principalele referințe asupra lucrării se menționează doar ediția care redă textul cu grafie chirilică și, în paralel, cu grafie latină²⁶. În sinteza sa asupra literaturii didactice, O. Ghibu²⁷ precizase însă că în anul respectiv au apărut la Cluj două ediții: una „strict ortodoxă”, pe bazele celei din 1699, iar cealaltă adaptată condițiilor create de unirea cu biserica Romei, a doua ediție fiind considerată „mai progresistă”, întrucât introduce alături de alfabetul chirilic și pe cel latin.

Vom completa aceste lacune, inclusiv unele dintre afirmațiile lui O. Ghibu, pe baza unui exemplar al *Bucoavnei* din 1744, existent la Institutul de Lingvistică și Istorie Literară „Sextil Pușcariu” din Cluj (cota Fr. 73). Ediția respectivă reproduce, în cea mai mare parte, textul din 1699, numai în alfabet chirilic, cu mici diferențe de grafie, având următoarele completări și substituiri textuale:

a) Apare, în plus, după *Rugăciunea domnească*, rugăciunea intitulată *Închinăciunea îngerului* (f. 7^r), în continuare urmând molitva *Din somn sculându-mă*.

b) În cadrul *Simbolului niceeano-constantinopolitan*, este inclus adaosul *flioque*, absent în ediția din 1699: *de la Tatăl și de la Fiul purceade*.

²⁵ Jakó Zsigmond, *Philobiblon transilvan*, București, 1977, p. 242.

²⁶ A se vedea Gavril Precup, *Două bucoavne*, în „Unirea”, XXV, nr. 114, 23 nov. 1915, nr. 115, 25 nov. 1915; BRV, II, nr. 235, p. 79, IV, p. 240; *Bucoavna...*, ed. cit.; Mihai-Alin Gherman, *Bucoavna de la Cluj (1744)*, în „Biblioteca și cercetarea”, XIX, 1995, p. 67-70.

²⁷ *Op. cit.*, p. 250.

c) *Simbolul atanasian* cuprinde mai multe reformulări față de ediția de la Bălgrad: *nice feațele mestecând, nice ființa despărțind* în loc de *nice ființa împărțind*; *Tatăl* în loc de *Părintele*, substituție generalizată; *alta easte fața Tatălui* în loc de *una easte tocmeala Părintelui*; *așa Domn Tatăl* în loc de *întocma Domn Părintele*; *pre fieștecare face Dumnezău* în loc de *fieștecare tocmeală Dumnezău*; *Duhul Sfânt de la Tatăl și de la Fiiul* în loc de *Duhul Sfânt de la Părintele*; *ce tustrele feațele una cu alta de vecie sânt și loruși întocma aseamenea* în loc de *ce întregi trei tocmeale de pururea fiincioase sânt loruș și întocma*; *să creaze* în loc de *să înțelepțească*; *iarăș de lipsă easte pentru veacinica spesenie ca și întruparea Domnului nostru Isus Hristos să creadem* în loc de *ce cu nevoie easte încă cătră veacinica mântuire de nu va creade cu deadins și de întruparea Domnului nostru Isus Hristos*; *unul adevărat, nu cu amestecarea ființii, ce în unirea feații* în loc de *unul cu totul nesleit cu firea și cu un stat*; *om unul* în loc de *unul*; *va veni* în loc de *va să vie*; *fiecine de nu o va ținea drept și foarte tare* în loc de *cine din credincioși nu o creade cu deadins*.

d) Comentariul privitor la Taina Euharistiei are câteva modificări: *Materia Sfintei Cumenecături easte pâine de grâu curat, la latini azimă, la greci dospită* în loc de *pâine de grâu curat, dospită*; „*Acesta-i trupul Mieu*”. *Cu acestea să sfințește pâinea sau să preface în cinstit trupul lui Hristos. Așjderea la vin când zice: „Acesta-i sângele Mieu”. Și cu acestea să sfințește sau să preface vinul în scump sângele lui Hristos* în loc de: *Tremite Duhul Tău cel Sfânt preste noi și preste aceastea ce-s pusă înainte daruri și fă pâinea aceasta cinstit trup al Hristosului Tău*. *Așjderea la vin zice: „Iară cel ce easte în păharul acesta, cinstit sânge al Hristosului Tău, mutându-le cu Duhul Tău cel Sfânt*”.

e) În răspunsul la Taina Spovedaniei, după contextul *păzindu-te ca să nu mai greșești*, apare o interpolare: *Și pentru aceaea Domnul și Dumnezeul nostru Isus Hristos, cu darul și milele iubirii Sale în neamul omenesc, ierte-ți ție, fiule (cutarele), și eu, nedestoinicul preot, cu puterea care mi-i dată de la El, te iertu și te dezleg de toate păcatele tale, în numele Tatălui și Fiiului și Duhului Sfânt. Amin.*

f) În ultima secțiune, existentă numai în prima ediție din 1744, după paragraful 7 *lucruri ale milosteniei carele să apropie la suflet* este interpolat următorul pasaj: *Șase păcatele împotriva Duhului Sfânt, care pentru grăutatea răutăților nice într-această lume, nice în ceealaltă lume să vor ierta lesne: 1. Nepărăsirea de păcate nădăjduindu-să a fare samă că²⁸ a va ierta Dumnezău, pentru că-i bun Dumnezeu. 2. Rămânerea în răutatea sa, adecă în păcat. 3. Nădăjduirea de mântuirea sa. 4. Nepocăirea. 5. Însă starea împotriva dreptății cunoscute. 6²⁹. Zavistiia dragostei aproapelui.*

²⁸ Tipărit: κε.

²⁹ Tipărit: 1.

Aceste remanieri ale textului sunt comune ambelor ediții din 1744, la fel ca alcătuirea foii de titlu și a ornamenticii. Dispare, astfel, xilogravura reprezentându-i pe Sf. Împărați Constantin și Elena, reprodusă pe versoul foii de titlu a *Bucoavnei* din 1699, în schimb este dispusă pe pagina de titlu a ambelor ediții din 1744 o nouă gravură, care o redă pe Maica Domnului cu Pruncul (*Glykophilousa*). Această din urmă xilogravură re apare pe foaia de titlu a unui abecedar bilingv latin-slavon, *Elementa puerilis institutiones*, tipărit tot la Cluj, în 1746, un manual asemănător, editat de episcopul unit al rutenilor de la Munkács, Mihail Manuil Olsávszky.

Structura compozițională a edițiilor *Bucoavnei* de la Cluj prezintă însă câteva diferențieri, ceea ce indică faptul că nu s-a imprimat doar un nou tiraj. În timp ce ediția chirilică, la care ne-am referit, nu a eliminat nici unul dintre textele *Bucoavnei* de la Bălgrad, ediția chirilico-latină a operat o serie de schimbări. În prima secțiune, se redau corespondențele slovelor, se întregesc abrevierile, dar sunt omise prozodiile și semnele de punctuație. A doua ediție conține, în plus, după exercițiile de silabație, alfabetul cu denumirea slavonă a slovelor și echivalentul latin, precum și slovele-cifre, dublate de cifrele arabe. Sunt înlocuite, apoi, numai în ediția cu text chirilic și, parțial, latin, *Rugăciunea când va să înceapă copilul a învăța* și *Rugăciunea dimineții* cu un mic catehism al credinței. În locul *Molitvei de dimineață* este introdusă rugăciunea *Închinăciunea îngerului*, în ediția chirilică fiind menținute ambele texte. Unele porțiuni din a doua ediție sunt redată în chirilică și cu text latin interliniar, în ortografie maghiară: partea de abecedar propriu-zisă (f. 1^v–7^r), precum și rugăciunile *Tatăl nostru* și *Închinăciunea îngerului* (f. 10^v–11^r). Din această ediție s-a eliminat și partea finală, după paragraful consacrat Sf. Taine. Datorită diferențelor de tehnoredactare, prima ediție cuprinde 22 de file nenumerotate, iar cea de-a doua 24 de file.

Sub aspectul grafiei, sunt relevante, în cadrul ediției cu text interliniar, transcrierile cu caractere latine ale unor cuvinte, precum: *astez* (*astăzi*), *cse pline* (*cea plină*), *jertem* (*iertăm*), *jest* (*ești*), *jeste* (*este*), *inkinecsunae* (*închinăciunea*), *morcii* (*morții*), *peinae* (*pâinea*), *pement* (*pământ*), *peketosi* (*păcătoși*). Pe lângă termenii vehiculați în *Bucoavna* din 1699 și transpuși întocmai în prima reeditare din 1744, câteva denumiri generice au în ediția revizuită și echivalentul în latină: *slovele mai mici* – *litterae minores*, *glasnicele* – *vocales*, *neglasnicele* – *consonantes*.

Considerăm că ediția a doua, cu textul interliniar în chirilică și latină, este posterioară celei dintâi, fiind rezultatul unei remanieri mai radicale, fără însă a se îndepărta prea mult de prototipul din 1699. Ambele ediții apărute în 1744 sunt revizuite în spiritul doctrinei catolice, de a cărei încălcare fusese acuzată *Bucoavna* de la Bălgrad.

Sub aspect lingvistic, *Bucoavna* din 1744 reproduce aproape fidel formele ediției din 1699: este păstrat *a* (*razimă* 12^r/2); *ă* etimologic este conservat (*fămeii* 19^v/5, *săborului* 12^r/18); este preluat fonetismul originar cu *e* (*streini* 10^v/9); în mod accidental, este notat fonetismul cu *e*, spre deosebire de *ă* atestat în *Bucoavna* din 1699 (*dătătoriule* 8^v/7-8 – *detătoriule* 6^v/1); se menține „diftongarea” lui *i* (*pâinea* 15^v/19); fonetismele cu *h* alternează cu cele cu *f* (*pohtă* 12^r/24, *pohti* 11^v/16, *poftelor* 21^v/6-7); se perpetuează *s*, *z*, *ț* duri (*sămnul* 18^r/14, *sângur* 18^r/12, *înțăleg* 6^r/11, *sfințască-se* 6^v/18, *țân* 11^r/2, *Dumnezău* 6^r/8, *zâoa* 11^r/24); într-un pasaj interpolat, absent în ediția de la Bălgrad, apare *z* moale (*Dumnezeu* 22^r/18); se păstrează alternanța în rostirea lui *ș*, *j* (*deșărt* 11^r/5, *deșert* 12^r/15); coexistă, în continuare, fonetismele cu *ğ* și *j* (*gios* 10^v/14, *giudecății* 12^r/14, *să judece* 10^r/4, *jurământul* 12^v/8).

Tipărirea *Bucoavnei* de la Cluj, în două ediții, în 1744, probabil sub auspiciile sau în redacția efectivă a episcopului Inochentie Micu-Klein³⁰, sprijinitor al învățământului românesc, confirmă posteritatea prodigioasă a micului manual prin care Mihai Iștvanovici marca, la sfârșitul secolului al XVII-lea, un început de drum în literatura noastră didactică³¹.

Institutul de Lingvistică și Istorie Literară
„Sextil Pușcariu”
Cluj-Napoca, str. E. Racoviță, 21

³⁰ *Ed. cit.*, p. 89; M. A. Gherman, *art. cit.*, p. 68-69.

³¹ Se presupune că o nouă ediție a *Bucoavnei* din 1744 s-a tipărit la Blaj, între 1750 și 1752, din care nu s-a păstrat nici un exemplar; cf. și O. Ghibu, *op. cit.*, p. 47.